

Mövzu 8. AZƏRBAYCAN XALQININ YARANMASI

(ardı)

1. Etnogenezin ikinci mərhələsi

Kəngərlər. Əski bulqarların və buntürklərin xələfi **kəngər** toplumu oldu. 482-xi ildə **Sasanlı İranına** qarşı üsyandan yazan tarixçi **Paparlı Qazar** kəngər türkləri yaşayan ayrıca bir əyalətin adını çəkir: qavarn kangarac. Bu tarixçinin yazdığına görə, İran qoşunu ilə döyüşdə basılan **Vaxtanq Qorqasalın** və **Vahan Mamikonyanın** döyüşçüləri Albaniya ilə İberiya sınırlarında Kəngər dağlarından (Ermənistanın bir rayonunda indi də Kəngər dağı oronimi qalmaqdadır) enərək «Kəngər elinə» gəlib «qonşu hunların» köməyini gözləməyə başladılar. Bu hadisədən 60-70 il sonra (542, 552-ci illər) həmin xalqın adı **hanqaraye** şəklində suryani qaynaqlarda çəkilir.

1500 il bundan öncə Transqafqazda vətən bulmuş olan kəngər türklərinin izi DədəQorqud boylarında **Kanqlı Qoca** adında iz buraxmışdır. Oğuzların soykök tarixinin başlıca qaynaqları olan uyğur «Oğuznamə»sində, **Rəşidəddin** «Oğuznamə»sində, **Əbülqazi xan** «Şəcərə»sində **qıpçaq**, **karluk** və **xalac** kimi eponimlər ilə yanaşı **kanqlı** eponiminin yazıya alınması qanunauyğundur. «Kəngər» və «kanqlı» sözləri kökcə bir-birinə doğmadır. Birinci halda Kəng ərləri, yəni Kəng çayı üzərində yaşayan kişilər, ikinci yazılışda isə ənənəvi –li şəkilçisi ilə həmin yerlərdə yaşayanlar nəzərdə tutulur.

Bizans və Transqafqaz qaynaqlarında kəngər, Orhun yazılarında kəngərəz adlandırılan bu xalqın Qafqaz üzərinə yürüşdəri I-IV yüzillərlə bağlıdır. Sonrakı yüzillərdə kəngərlilərin yaşayış yerləri Kür ilə Araz arası bölgələrdə və Azərbaycanın başqa ellərində çox idi. Bunu həmin bölgələrdə «Kəngər», «kəngərli» adını daşıyan kəndlərin günlərimizə kimi qalması sübut edir. XIX yüzilin ortasına yaxın yalnız **Naxçıvan** əyalətində qafqazşünas İ.Şopen kəngərlilərin aşağıdakı adları daşıyan 33 qol və tirəsini qeydə almışdı: **Yurçi, Sarbanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salahı, Ağabəyli, Həmayi, Qarabəylər, Cağatay, Qaraxan, Hacılar, Cəmsidli, Bilici, Qızılqışlaq, Tutlar, Qaradolaq, Şabanlı, Kəlfir, Arabsaklı, Qaracalı, Qarahasarlı, Pənahlı, Əlxanlı (Alxanlı), Sofulu, Beqdili, Əliəkərbərli, Didavarlı, Bolqarlı, Kürdmahmudlu, Əliyanlı, Ziyadlı və Bərgüşadlı.**

Bulqar, buntürk alban türk toplumları ilə yanaşı Azərbaycan ərazisində başqa hun boyları da yaşamaqda idi. Bu hunlar, görünür, yuxarıda Dionisii Periegetdən (II yüzil) gətirilən yazıda Xəzər sahilində yaşayan skif, kaspı və alban toplumlarına qonşu idilər. Sonralar əski erməni qaynaqlarına görə bu hunlar qüzey Albaniyada, Çola şəhərində

maskutlar ilə qarışib onlarla birgə yaşayırdılar. Moisey Kağankatlı isə bu hunların xaçpərəsliyə keçdiyini yazır. Onun söylədiyinə görə, Çola şəhərinin patriatxı İoan bütün bu hunların yepiskopu idi. Dərbənd keçidi ilə **Beşbarmaq dağı** arasında yaşayan bu hunları «masaha hunları» adlandırırlar. 330-cu illərdə Masaha hun hökmdarı Sanatruk öz hökmdarlığını Kür çayı hövzəsinə kimi yaymağa çalışırdı. Moisey Kağankatlı yazır: «... paytakaran şəhərində **Sanatruk** adlı birisi aqvanlar üzərində hökmdar oldu». Adı çəkilən hökmdarın daşdığı adın hər iki yazılışı (Sanatruk, Sanesan) çox maraqlıdır. Hər iki adın tərkibində olan san sözü əski türkcədə bədən, gövdə çalarında tələnmişdir. Görünür, Sanatruk adı mənasına görə, səslərin yerdəyişməsi (metatezası) nəzərə alınarsa, «gövdəli türk» anlamında işlənirdi. Erməni tarixçilərinin bu hun hökmdarını «heybətli bahadır» adlandırması bu oxunuşa bütünlüklə uyğun gəlir. Adın Sanesan yazılışına gəldikdə isə, bu sözün ikinci yarısı (esen) əski türkcədə «sağlam», «xəstəlik bilməyən adam» bildirməklə, yenə yuxarıdakı mənaya tam uyğun gəlir. Sanesan «canibərk», «gövdəli adam» deməkdir.

Bu hadisələrdən 120 il ötdükdən sonra, Transqafqaz xalqlarının sasanlılarla qarşı 450-451-ci il üsyanı ilə bağlı olaraq yenə Masaha hunlarının adına rast gəlinir. Moisey Kağankatlının yazdığına görə, onlar «göyün buyruğu ilə ittifaqa girib and verdilər, onlar ilə barışıq və dinc yaşayış saxlayacaqları barədə xaçpərəst andı içdilər». Bu yazıdan Transqafqaz xalqlarının İrana qarşı azadlıq hərəkatında əslində bütün Quzey Azərbaycan əhalisinin: bulqarların, albanların, bütürklərin, kəngərlilərin və masaha hunlarının fəal iştirak etməsi aydın olur.

Bulqarlar isə Qafqaza gələn və onların qollarından biri olan Basil/Barsil toplumu da Azərbaycanda güclənməkdə idi. İlkən orta çağ qaynaqlarında bu xalqın adı ilə bağlı olan Bersil-Barzil-Barşilə ölkəsinin adı çikilir. Bu ölkə **İ.Markvart, V.Minorski** və başqa alimlərin fikrincə indiki Quzey Dağıstan ərazisində yerləşirdi. Ancaq **Əl-Bəlazurinin** «Kitab fütün Əl-buldən» əsərində onun sınırlarının ən azı «Alban keçidləri»nə kimi uzanıb getdiyi aydınlaşır. Əl-Bəlazuri yazır ki, Sasani hökmdarı Nüşirəvan Xəzər hökmdarına məktub göndərüb onunla dom olmaq fikrinə gəldi: «Onu özünə yaxınlaşdırmaq üçün onun qızına evlənmək, ona kürəkən olmaq istədiyini bildirdi... Türk/Xəzər kağanı – Red./öz qızını Nüşirəvana verdi, sonra özü də onunla görüşə gəldi. Onlar Barşilədə görüşüb bir neçə gün qonaq qaldılar». Buradan anlaşılr ki, İran şahı işğal etdiyi torpaqlardan çıxıb Xəzər dövləti ərazisinə keçməmişdi. Başqa sözlə, görüş harada isə Beşbarmaq dağı ilə Dərbənd keçidi arasında olmuşdu.

Başqa iki ərəb müəllifi olan **İbn Rustə** və **Qərdizi** Barsil türklərini **Bərçölə** adı ilə

tanıdıklarını yazmışlar. Başlıca məsələ isə Xəzəo sahili Barhiləsi ilə yanaşı Transqafqazın mərkəzi bölgələrində, Azərbaycan ilə Gürcüstan ağsında ikinci bir «Barşilə»nin olmasıdır. Bu, orta çağlarda **Borçalı-Borşalı-Bozçalı** adlanan bölgədir. İlk öncə bu oxşar yazılışı anlayışın açımı barədə: sözün hər üç yazılışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əski türkcədə «boz» anlayışı ulu totem **börinin (qurdun)** sifətini bildirir. Tarixi semantika baxımından görünür, «boz» sözü «bör», «bor» kökündən yaranmışdır.

Gündoğar Gürcüstanda Azəri türklərinin yüzillər boyu yaşadığı bu bölgələrin adı İbn Rust əvə Qardizidə keçən **Bərçölün** təkrarıdır. Semantika baxımından Bərçölə və ya Borçalı «Qurd sölü», «Qurd oğulları yaşayan yer, bölgə» deməkdir.

Suvarlar (sabirlər). Quzey Qafqazda bulqarların suvar (sabir) qolu öncə yaranmış olan qohum Onoqur/Onoquz (Haylandur) əsgəri birliyini çökdürüb onun yerini tutdu. V yüzildə «ən böyük türk tayfa birliklərindən biri» sayılan onoqurlar Azərbaycanda yerləşmiş idilər və burada yaşayırdılar. V yüzilin 60-cı illərində onoqurları onlara qohum olan suvar türkləri üstələdilər. Onlar öz adlarını itirib suvar boylarına qovuşdular. Yüz il ötdükdən sonra suvarlar özləri də Quzey Qafqazda avar türkləri tərəfindən basırla Azərbaycan doğru sıxışdırıldılar. Onların on minlik bir kütləsi Azərbaycanda, o sıradan Gəncəbasarda (Sakaşendə) yerləşdi. Muğan düzündə bütün orta çağ boyunca yad edilən **Beləsuar**, XIV yüzildə Güney Azərbaycanda Həmdullah Qəzvinin qədə aldığı **Tutsuar**, XIX yüzildə Quba qəzasında olan **Qaleyi Suvar** xarabalığı və **Qalasuar** kəndinin adlarını suvar bulqarlarının tarixi izləridir. Sulvar bulqarlarının böyük axınla Azərbaycana gəlişindən yüz il ötməmiş Qafqazın quzey ədəklərində siyasi hərbi üstünlük Xəzər türklərinə keçdi.

İslamın ilkin yayılma çağı. Xəzərlərin Qafqazda hakim qüvvəyə çevrilməsi Xilafətin Transqafqaz bölgələrinə yürüşləri ilə qarşılaşdı. 200 ilə kimi sürən ərəb-xəzər qarşılıqlı Azərbaycanın sabitliyini pozaraq siyasi durumuna böyük təsir göstərdi. Xilafətin köçürmə siyasəti ölkənin etnotarixi xəritəsinə yeni axınlar gətirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, türk toplumunun güclənməsi davam etmədə idi. Yeni türk boyları, o sıradan islamı qəbul edən boylar ölkənin müxtəlif vilayətlərində yerləşirdi. 735-7370-ci ili yürüşünü uğurla başa vurduqdan sonra ərəb sərkərdəsi (sonralar xəlifə) **Mərvan İbn Məhəmməd** 40 min və ya ondan da çox dinsiz (türkləri) **Nəhr əs-Samur** adlanan yerdə ... və **Əl-Kür** çayına yaxın düzənlərdə yerləşdirdi. 854-cü ildə Azərbaycan və Ermənistanı hakim qoyulmuş Buğa **əl-Kəbir** «onun himayəsinə sığınaraq islamı qəbul etmək istəyən xəzərlərin bir hissəsini **Şimhadda (Şəmkirdə)** yerləşdirdi». **Əbu Məhəmməd Əbdül Məlik İbn Hişam** (828-29-cu ildə ölmüşdür) «Kitabül-tican fi mülük himyər» («Himyər hökmdarları barədə taclar kitabı»)

adlı tarixi əsərində ilkin ərəb yürüşləri çağında qoşunların Azərbaycanda türklər ilə qarşılaşdığını bildirdi. Azərbaycana yeni yürüş keçirmək fikrində olan I Müaviyə, qoşunlarının qarşılaşma biləcəyi çətinlikləri düşünərək əl-Cürhumidən bu ölkə haqqında arayış istəmişdi. Əl-Cürhuminin «Əxbar»ına istinad edən İbn Hişam tərəflərin söhbətini olduğu kimi verməyə çalışır: «Müaviyənin Übeyd İbn Şəriyyə ilə söhbətləri buraya çatdıqda Müaviyə Übeydə müraciət edərək Azərbaycan haqqında onun fikrini öyrənmək istəyərək dedi: «Sən allah, Azərbaycan (haqqında) əlaqəniz, tələşiniz və xatirəniz nədir?» Übeyd İbn Şəriyyə cavab verir: **«Ora türk torpağıdır. Onlar oraya toplaşaraq bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər»**.

İslamın Azərbaycanda yayılması burada yaşayan türk tayfalarının vahid etnos halında formalaşmasına təkan verdi. Belə ki, ümumi dil və mənşə birliyinə mənəvi birliyin yaranmasında başlıca amil olan dini birlik əlavə oldundu. İslama qədər Azərbaycanda mövcud olan dini rəngarəngliyin aradan qalxması ilə vahid Azərbaycan xalqı yarandı.

2. Türk törəyiş əfsanəsi

Xalqın etnotarixi yaddaşında

Kitab-i Dədə Qorqud. Bu adı daşıyan kitab ortaçağ tarixi qaynaqlarında ara-sıra izi görünən böyük epik abidədir. Əlyazmasının qorunub saxlanılması, sonralar isə dünya elminin malına çevrilməsi Avropa bilik ənənələrinin xidməti sayılmalıdır. **Drezden** Kral kitabxanasında əlyazmasını bulub üzə çıxaran **H.O.Freyşer** oldu. (1802-ci il). Sonrakı 15 il içərisində əlyazması üzərində araşdırma aparıldı. **N.F.Fon Dits**, «Bisat Təpəgözü öldürdüğü boyu» almancaya çevirib çap etdi; Təpəgöz ilə Homer «Odisseyası»ndakı **Polifemi** qarşılaşdıraraq, yunanlara bu mövzunun Şərqdən keçdiyini söylədi.

Aradan 150 il ötdükdən sonra (1950) İtalyan oriyentalisti **Ettore Rossi Vatikan** kitabxanasında ikinci əlyazmasını tapdı. 1952-ci ildə Vatikan əlyazmasına geniş bir araşdırma qoşaraq çap etdi.

Dədə Qorqud kitabının bir tarixi qaynaq olaraq araşdırılması yenidən başlanmışdır. Buna baxmayaraq yazılı tarixi qaynaqların indiyə kimi he birində olmayan tutarlı biliklər üzə çıxarılmışdır. Dədə Qorqud boylarında əski türk törəyişi əfsanələrinin, totemçiliyin güclü izləri qalmışdır. Kitabın baş qəhrəmanı bütün Oğuz elinin ikinci hökmdarı Qazan Alp özünü və deməli bütün oğuzları əski qurddan törəyiş əfsanəsi ilə bağlayır.

Kitabda olan anaxaqanlıq (matriarxat) qalıntıları elm üçün olduqca dəyərlidir. **Qadın Ana** boylarında ilahiləşdirilən bir varlıq, «Tanrı haqqının» daşıyıcısıdır. Bir ağır suç işləmiş olsa belə, toxunulmazdır: **«Ana haqqı Tengri haqqı deyilmişsə qara polad üz qılıcum**

dartdaydım, ǵafilicə görklü başınq kəsəydim, alca qanınq yer yüzinə təkəydim».

Dədə Qorqud boylarında ikili (dual) qəbilə quruluşunun da izləri görünməkdədir. Uzaq keçmişdə oğuzların **Boz ok** (Boz uk) və **Üç Ok** (Üç Uk) adlanan iki fratriyaya bölünməsi uyğur «Oğuznaməsi» və **Rəşidəddin** «Oğuznaməsi» mətnlərindən bəllidir. Dədə Qorqud boylarında bu iki etnonimlə yanaşı, daha geniş, daha universal biçimdə İç Oğuz və Daş Oğuz bölgüsü ilə raslaşırıq.

Kitabda hərbi demokratiya çağına xas olan Basileus, Ağsaqqallar Şurası, Xalq yığıncağı kimi təsisatlar, «çox demokratik şəkildə» üç ildə bir kərə aparılan **qənimət bölgüsü** ənənsi öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı Dədə Qorqud oğuzlarının siyasi yaşamında əski Türk «Ciftə krallığı» çox böyük yer tutur. Boylarda xanlarxanı **Bayandur xan** əski türk kağanlıqlarındakı Ulu Kağan, Bəylərbəyi **Qazan Alp** isə onun yardımçısı və ya canişini Kağan bəy sifətilə çıxış edir.

Qurddan törəyiş əfsanəsi. «Dədəm Qorqud» boylarında türk xalqlarının törəyiş (geneoloci) əfsanələri içərisində Göktürklərə aid olan elmi ədəbiyyatda çox dəyərli sayılır. Əfsanəyə əsasən göytürklər dişi qurddan törəmişlər.

Bu törəyiş əfsanəsi artıq VI yüzilin ortalarında Çin qaynaqlarında yazıya alınmışdı. Əfsanə türk xalqları yaşayan bütün torpaqlarda: Böyük Çin hasarından başlayaraq Mərkəzi Avropaya, Qıpçaq çölündən (Dəşti Qıpçaqdan) Aralıq dənizinə kimi yayılmışdı, Orta çağlarda təkcə Çin qaynaqları deyil, ərəb və suryani qaynaqları da bu əfsanə ilə bağlı olaraq türk xalqlarını «Qurd oğulları» adlandırırdı. Türklərin qurddan törəyiş əfsanəsinin izləri **İslandiyada** da üzə çıxarılmışdır. Qurd totemçiliyinin çox güccü izlərini hətta XI yüzildə də görə bilirik. Belə qaynaqlardan biri qədim Rus dövlətinin İpati salnaməsidir. Bənzəri olmayan bilgiləri özündə saxlamaqdadır. Salnaməçi 1097-xi ildə veqrlər (macarlar) ilə döyüş gözləyən qıpçaq knyazı **Bonyak Burçeviçin** (Böricik, yəni qurd ənügi oğlunun) qərribə bir davranışını qələmə almışdır: «Gecə yarısına doğru Bonyak [ata minib] əsgərlərdən uzaqlaşdı və qurd kimi ulamağa başladı. Bir qurd onun səsinə səs verdi, sonra çoxlu qurd ulaşdı. Onda Bonyak geriye dönüb veqrlər üzərində uğur qazanacağını Davidə bildirdi». Burada Bonyakın qurd ilə birbaşa ünsiyyətə girməsi hələ yaşamaqda və işlənməkdə olan totemçilik deyilsə də, onun çox güclü qalıntısıdır.

«Dədəm Qorqud» kitabında qurd bir soykök olmaqla dönə-dönə yed edilir. Belə yazılardan ən dəyərlisi «Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy»dur. Yağılar əlinə Əsir düşən Qazan xan öz nəsil ağacının keçmişini əyərək belə bir «arayış» verəməyi lazım bilir. **«Azvay qurd ənüqi erkəgində bir köküm var, ağca yunlu tümən qoyununq gəzdirməyə».**

Salur Qazanın evinin yağmalandığı ikinci boyda Qazan xan qurda üz tutub, onunla

«xəbərləşir». «Qurd yüzi mübarəkdir» söyləyərək, ona bir ulu varlıq kimi ehtiram bildirir.

Dədə Qorqud boylarında da qurb alpdır, basılmaz döyüşçü, bütün oğuz döyüşçülərinin oxşamaq istədikləri igiddir. Əmən bəyin VII boyda söylədiyi kimi: «Yeddi bayırın **qurduna bənzərdi yigidlərim**». Qorqud boylarında Göktürk törəyiş inancının (ulu ana qurd surəti) geniş iz buraxması bu boylardakı ana Aslan surətində də özünü göstərir. Bu baxımdan Aruz Qoca oğlu Basatın soy kök arayışını alaq: «Atam adın sorar olsan Qaba Ağac, annam adın deyirsən Kağan Aslan, mənim adım sorarsan Aruz oğlu Basatdır». Basatın böyüdülmə bəslənməsi ilə bağlı arayış ulu əcdad ana kultunun qalıqlarından başqa bir şey deyildir.

Boylarda Aslan surəti ilə oxucu bir yerdə deyil, dəfələrlə qarşılaşır. Boyları yaradan xalq üçün Aslan təsadüfi bir personac deyil, ulu soykökdən biridir. XI boyda «Azvay qurd ənüqi erkəgində bir köküm var» söyləyən Qazan xan, həm də **Ağ qayanın qaplanında, Ağ sazın aslanında və Ağsunqur quşunda** «bir köküm var» deyir. Beləliklə, bu dörd varlığı oğuzlar özlərinə ulu əcdad sayırlardı. Aydın ki, ulu sayılan varlığın dördü də: aslanla yanaşı qurd, qaplan və sunqur quşu da yalnız bir «rasional düşüncədən» yarana bilməzdilər.

Qurddan törəyiş əfsanəsi yalnız Dədə Qorqud boylarında iz buraxmamışdır. Bu əfsanənin mövzusu, ayrı-ayrı motivləri Azəri türklərinin dastanlarında, bütünlüklə epik sənətində silinməz iz buraxmışdır. «Koroğlu» dastanının «Koroğlu və Aypara» qolundan qurd törəyiş əfsanəsinin sorağı gəlməkdədir. Koroğlunun da yeni doğulmuş oğlu, kiçik Basat kimi, «itirilmiş», onu da bir diş qurd bularaq öz südü ilə bəsləmişdir. Hekayət eynidir, ancaq «Koroğlu» dastanında oğlancığı Aslan yox, qurd bulmuşdur (bu, ana qurd əfsanəsinin ilkin, birinci olduğunu aydın göstərir).

Tək Koroğlu yox, dəliləri də ana qurd törəyiş əfsanəsinə bağlıdırlar. Onlar da Qazan xan kimi qurd kökündən doğulub yarandıqlarını söyləyib öyünürlər: «**Koroğlunun qurd oğluyam**», «tülkü nədi pəncə vura aslana, gərək budu **qurddan olan qurd olu**», «dava günü **qurd dəlilər**, Balıcaya səfərim var...»

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında Dədə Qorqud boylarından gələn bir etnotarixi yaddaş ənənəsi yaşamaqdadır. Dədə Qorqud boylarında Oğuz alrı «yüzi mübarək» qurdla **xəbərləşib**, «ordumın xəbərin bilürmisən, degil mana» söyləyirsə, «Əsli və Kərəm»in qəhrəmanı da qurdla «xəbərləşir»: «qoyunları yeyən qurdlar, qurdlar Əslimi gördüzmü?» soruşur.

Kitab-i Dədəm Qorqud boylarından hər biri ayrıca bir «Oğuznamə», yəni ayrıca bir dastandır. Bunların çoxu qəbilə quruluş çağları ilə də (Anaxaqanlıq – «Ana haqqı, Tanrı Haqqı», ikili qəbilə təşkilatı və s.), totemçilik görüşləri (qurd, Aslan, sunqur), qamlıq,

şamançılıq inincları (Qazılıq dağı, görklü su və b.k.), əsatiri fəlkəlbəşər varlıqlar mövzusu (Tanrı, Təpəgöz) ilə də qırılmaz bağlılıqdadır. Bununla yanaşı bu oğuznamələrin bir neçəsi «dövlət dastanı» biçimindədir, çünki əski türk hökmdarları Oğuz kağan (Alp Ər Tunqa), Atilla tarixinin izlərini, Bayandur xan – Qazan xan dövlət idarəçiliyi ilə bağlı türk «ciftə krallığı» mövzusunı yaşatmaqdadır.

Bartolda görə boylarda adı çəkilən «Ol zaman», «Oğuz zamanı» yəni kitabın qəhrəmanlarının yaşadığı çağ «uzaq keçmişə, islamın ilk yüzilinə düşür». Minillər öncə yaranmış olan əsatiri türk qurddan törəyiş inanişi «Ol zamanda», «Oğuz zamanında» da, indi də oğuz soyköklü toplumların etnotarixi yaddaşında yaşamış və yaşamaqdadır. Belə isə oğuz soykökündən olan xalqların yaranış tarixini nə İran, nə Qafqaz-İber dünyası ilə bağlamaq üçün tutarlı dəli-sübut var. Çünki bu xalqların tarixinin «Kitab-i Dədəm Qorqud», «Oğuznamə», Orhun yazıları kimi ana qaynaqlarında Qafqaz mifolocisinin heç bir qalıntısı yoxdur. İran cəngavərlik dastanlarının aparıcı qəhrəmanları olan **divlərin və Simurq** quşunun da, **Huşəng, Keyumərs, Cəmşid, Feridun** kimi əfsanəvi İran şahlarının da adları belə yoxdur. Söhbət Azərbaycan türklərinin hansı kökdən yaranmasından, bu yaranışda hansı kökün aparıcı rol oynamasından gedirsə, bu kök əsatiri türk tarixindədir.

Dədəm Qorqud boylarında «Oğuz» anlayışının çox geniş etnosiyasi və etnomədəni çalarda işlənməsi diqqəti özünə çəkməkdədir. Burada «Oğuz» bu adı daşıyan xalqın elidir, yəni dövlətidir; həm bu xalqın özünün, həm də onun yaşadığı ölkənin adıdır.

Dədə Qorqud boylarında Oğuz «Qapılar Dərbəndi» ilə «Doqquz tümən Gürcüstan» və güney-batıda Trabzon-Bayburt xəttinə yaxın olan bölgələrdə yerləşən bir ölkədir. Azərbaycan türklərinin etnotarixi keçmişində «Oğuz» anlayışı ilkin doğma boy adı (etnonim) olmuşdur. Bu ad altında kitabda Qüzey və ya Güney Azərbaycanın, Şirvan və Aranın əyalət müstəqilliyi deyil, «Oğuz xalqı» yaşayan torpağın bütünlüklə mədəni-siyasi birlik-fikri, bu biliyin qorunması fikri irəli sürülür.

Dədə Qorqud boylarında «Oğuz» anlayışının etnonim çalalarında işlənməsini bu anlayışın «türkmən» sözünə qarşı qoyulması da aydın göstərir. Altıncı boyda Qanturalı bəy atası Ganqlı Qoca ilə öcəşərək, «cici-bacı türkmən qızı»na evlənməkdən boyun qaçırır. Doqquzuncu boyda isə oğuzların yağıları «Oğuzun arsızı, türkmənin dəlisi» deyimini işlətməklə bu iki adı daşıyan xalqların etnik varlığını bir-birindən seçirlər.

Kitabda «oğuz» və «türkmən» anlayışlarının ayrı-ayrı etnonim kimi işlənməsi Dədə Qorqud boyları üçün «özünü dərk etmə», «özünü oğuz bilmə» tamğasıdırsa, oğuzlara qarşı duran yağılardan düşüncəsində oğuzları başqa toplumlardan «ayırmaq» vasitəsidir.

Beləliklə, «Oğuz» çox tutumlu anlayışdır. Bu anlayış boyları yaratmış olan, Dədə Qorqud dünyasını yaşatmaqda olan xalqın öz adıdır. Özünü dərk etmək damğasıdır. Bu anlayışın belə geniş çalarda işlənməsi həm də özünü başqa xalqlardan, hətta özü ilə bir kökdən olan qohum xalqlardan seçmə, ayırma vasitəsidir.

Dil, yaranışın qaynağı kimi X-XI yüzil oğuzları Azərbaycana gəldikdə bura türklər üçün «kəşf olunmuş» bir ölkə idi. Burada vətən bulmuş, sıx toplum halına gəlmiş türklər Transqafqazın başqa bölgələrində, Ermənistan və Gürcüstanda da artıq yerləşib yaşamaqda idilər. Miladdan sonrakı I minilliyin ortalarında erməni kilsə dilində yazılmış kitablarda **tel**, **hot (ot)**, **pərdi**, **aruq** kimi azəri türkcəsindən alınma sözcüklərin işlənməsi yalnız bununla bağlı idi. XIX yüzil alman şərqşünası A.D.Mordman yazırdı ki, burada söhbət «eramızın IV , V, VI, və VII yüzillərində yazılı erməni dilində işlənmiş türk sözlərindən gedir, halbuki o zaman bir kimsə Səlcuqlar, Osmanlılar və başqaları haqda hələ bir şey eşitməmişdi». Nəinki IV-VII yüzillərdə və bu yüzillərdən öncə türk toplumu Transqafqaz vətəninə oturub yaşamasa idi, onun dilindən alınma sözlər qonşu xristian yazılı qaynaqlarında yer tuta bilməzdi.

Dədə Qorqud boylarının dili **Göktürk** oğuzlarının dilinə çox yaxındır. Hər iki qaynaq ilə tanış olduqda yazılışca və ya semantika baxımından bütünlüklə eyni çalar daşıyan anlayışlar, deyimlər qarşıya çıxır. Boyların sözlüyündə əski türkcədən, başlıca olaraq Orhun yazılarındakı Oğuz türkcəsindən qalma arxaik sözlər təbəqəsi yaşamaqdadır.

Azərbaycan türk toplumunun əski dili **qərbi hun**, başlıca olaraq bulqar-qıpçaq özüllü üzərində yaranmışdır. Əski türkcənin bu qolu böyük yazı keçmiş olan oğuz türkcəsinə yaxın idi.

Dədə Qorqud boylarının başlıca, aparıcı mövzuları tariximizin alt qatları ilə səsleşməkdədir. Bu boyların iki yüz ilə yaxın öyrənilmə tarixində böyük payı olan rus türkoloqu V.V.Bartoldun yazdığı kimi, Kitab islamın ilk yüzilində Qafqazda Dərbənd keçidi ilə Ermənistan yaylası arasındakı bölgələrdə bəstələnib yaranmışdır. Ancaq Qorqud kitabı Güney qafqazda yalnız tarixi coğrafiya baxımından bağlı deyildir. Onun sözlüyü, bütün qrammatik quruluşu Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi yaranışının göstəricisi sayıla bilər. Boydan boya keçən xalq danışığı, soylam və deyimləri Oğuz türkcəsinin, bir sıra hallarda birbaşa ortun yazılarının maddi özüllünə dayanmaqdadır. Bununla yanaşı, bu dil keyfiyyətə artıq yeni, analitik quruluş durumundadır. Bu dildə danışanlar islamdan qabaqkı protooğuz toplumları deyil, aydın coğrafi sınırlarda yaşamaqda olan, artıq yaranmış olan bir xalqdır.

«Soykök birliyi» nəzəriyyəsi və Qorqud Dədələrin dili. Azəri türklərinin bir xalq kimi yaranışı boyunca həm «qohum» boyların bir toplum halında birləşməsi, həm də türk-fars-ərəb tarixi və mədəni ənənələrinin sintezi baş verməkdə idi. Ancaq Moskanın və Tehranın bəzi alimləri türklərin sonradan ümumiran kültür yaradıcılığına qoşulması «nəzəriyyəsi»ndən çıxış etməyə çalışırlar.

«Dədəm Qorqud» boyları dilini orhun yazıları ilə qarşılaşdırsaq, sonuncuların sözlüyü daha «təmizdir». Boylarda isə kiçik bir fars-ərəb sözləri qatı vardır. Görünür, bu sözlər Azəri türkcəsinə islamın birinci 300 il boyu keçmişdir. Ortaq türk-fars, türk-ərəb sözləri (əzizləmək, ədəblənmək və bu kimiləri) sayılmazsa, 136 fars, 350-yə yaxın ərəb sözü işlənmişdir. Dədə Qorqud boylarının sözlüyü 4530 söz tutur, deməli bir sözlüyün yalnız **yüzdə üçü** (3%) farscadan alınmadır. Azəri türkcəsinin XVI-XIX yüzil qaynaqlarında: **Füzuli, Xətai, S.Ə.Şirvani** «Divan»larında isə sözlüyün yarından çoxu ərəb, fars sözləridir.

Birinci, bu «soykök birliyi» gerçəkdən var olsa idi, elmdə Azərbaycan türkcəsinin ana qaynağı sayılan Qorqud boylarında fars sözləri çox, XVI-XIX yüzillər divanlarında isə nisbətən az olmalı idi. Amma durum əksinədir. Aydındır ki, bu dillər bir kökdən yaranmamışlar. Onların hər biri öz soykökündən doğulmuş, yalnız sonralar tarixi-mədəni ilişkilər sayəsində bir-birinə sözlər «bəxş etməyə» başlamışlardı. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan türkləri tarix boyu farslar ilə arasıkəsilməyən siyasi-hərbi və mədəni əlaqədə bulunmuşlar; Sasani, Xilafət, Səlcuqlu, Atabəylər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, Səfəvi və Qacar səltənətlərinin tərkibində birgə yaşamışlar.

İkinci, Dədə Qorqud boylarının dilində ərəbcədən alınma sözlər fars sözlərindən çoxdur. Sual ortaya çıxır: buna dayanaraq türklərin sami ərəblərlə də «soykök birliyi»ndən danışmaq olarmı?

VI yüzil ərəb mənzum parçalarında, Quran-i Kərimin sözlüyündə belə bir sıra türk sözləri işlənmişdir. Bütün bunları bu üç xalqın uydurma «soykök birliyi» deyil, onların arasında min illər boyu gedən qarşılıqlı faydalanma ilişkileri, başqa sözlə: tarixin mütərəqqi «alış-veriş»i doğurub ortaya gətirmişdir.